

УДК 340.11

В. О. ПАНКРАТОВА

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Досліджується сутність принципу правової визначеності. При цьому акцентується увага на місці й ролі даного принципу в системі загальних принципів права. Обґрунтовується необхідність дослідження принципу правової визначеності, оскільки він являє собою сукупність вимог до організації правової системи з метою забезпечення стабільного правового положення людини.

Ключові слова: *принципи права, верховенство права, принцип правової визначеності.*

Панкратова В.О. Принцип правовой определенности в системе общин принципов права

Исследуется сущность принципа правовой определенности. При этом акцентируется внимание на месте и роли данного принципа в системе общих принципов права. Обосновывается необходимость исследования принципа правовой определенности, поскольку он представляет собой совокупность требований к организации правовой системы с целью обеспечения стабильного правового положения человека.

Ключевые слова: *принципы права, верховенство права, принцип правовой определенности.*

Pankratova Victoria. The principle of legal certainty in the system of general principles of law

The article examines the nature of the principle of legal certainty. In this case attention is focused on place and role of this principle in the system of general principles of law. The article substantiates the nature of legal certainty principle study since it represents a set of requirements for legal system organization to ensure stable legal status of individual.

Key words: *principles of law, supremacy of law, the principle of legal certainty.*

Питання про юридичну природу принципів права, їх класифікацію завжди відносились до числа актуальних проблем юридичної науки. Це закономірно, бо провідна роль принципів забезпечується їх прямим чи непрямым закріпленням у нормах права, адже саме в принципах права всебічно відображена його суть.

Одним із основних принципів правової системи вважається принцип правової визначеності, який передбачає можливість громадянина в розумних межах і при певних обставинах передбачати юридичні наслідки своїх дій.

Проблема розуміння принципів права знайшла належне місце в працях таких вчених, як: С. С. Алексєєв, А. М. Васильєв, Л. Я. Гінцбург, В.І. Гойман, В.М. Горшенєв, О.В. Зайчук, А.М. Колодій, В.М. Кудрявцев, О.М. Мельник, М.Ф. Орзіх, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.В. Сурилов, О.Ф. Фрицький, М.В. Цвік, Ю.С. Шемшученко та інші.

Дослідженню окремих аспектів принципу правової визначеності присвячено роботи Л.Л. Богачової, Ф. Гаєка, М. І. Козюбри, М. М. Марченка, Ю.І. Матвеевої, С. П. Погребняка, С. В. Шевчука та ін.

Незважаючи на всю важливість внеску вчених у дослідження такої багатогранної проблеми, як принципи права та, зокрема, принцип правової визначеності, не можна не звернути увагу на те, що в цій сфері результати дослідження є спірними і зараз залишаються «відкритими» питання їхньої сутності. Також теоретичний аспект наукового аналізу принципу правової визначеності у вітчизняній юридичній літературі є, на нашу думку, недостатнім. Оскільки правова визначеність, як правило, розглядається в руслі розкриття сутності верховенства права. Вказана проблема зумовлює виняткову актуальність та необхідність комплексного дослідження також з позицій того, що вона є основоположною в розвитку всього права.

Таким чином, метою статті є з'ясування теоретичних основ розуміння сутності принципу правової визначеності в системі загальних принципів права та виокремлення його особливостей.

Поняття «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «першооснова», «первинність». З давніх-давен принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (у тому числі правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Відомий вираз Гельвеція – «знання принципів права компенсує незнання деяких фактів» – підтверджує важливість вивчення принципів, основних начал будь-якої діяльності¹.

В юридичній літературі трактування принципів права досить неоднозначне. С.С. Алексєєв під принципами розуміє: «руководящие идеи, характеризующие содержание права, его сущность и назначение в обществе. С одной стороны, они выражают закономерности права, а с другой – представляют собой наиболее общие нормы, которые действуют во всей сфере правового регулирования и распространяются на всех субъектов. Эти нормы либо прямо сформулированы в законе, либо выводятся из общего смысла законов»².

А.М. Колодій у монографії «Принципи права України» визначає принципи права як відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу³.

Такі науковці, як О. Ф. Скакун⁴, П. М. Рабінович⁵ принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації.

Отже, у юридичній літературі немає єдності щодо визначення поняття принципів права. Слушним із цього приводу є міркування А. М. Колодія, який зазначає, що, незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, єдиним є їх значення. Оскільки принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови⁶.

Серед принципів права важливе місце належить принципу правової визначеності. Адже сформульоване юристами Стародавнього Риму положення, відповідно до якого «право може і повинно бути визначеним» (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи.

Ю.І. Матвєєва зазначає, що першими кроками на шляху до формування принципу правової визначеності була поява писаних джерел права. Це надавало правовим нормам високого ступеню формальної визначеності. В якості прикладів науковець наводить такі писані правові пам'ятки, як Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Салічну правду тощо⁷.

Яскравим прикладом формування принципу правової визначеності є кодифіковані Юстиніанівські збірники римського права, які відомі як *Corpus juris civilis*. Юстиніан (527-565 р.р.) прагнув до створення єдиної правової системи, тобто упорядкування законів, що накопичилися за багато століть, та творів римських юристів. З цією метою було запроваджено перегляд положень, що містилися у джерелах римського права, відбір з них тих, які б відповідали потребам часу, усунення протиріч між ними. Основні положення кодифікації були рецепційовані до сучасного цивільного права країн Європи.

Не можна не відмітити, що важливим процесом закладення підвалин принципу правової визначеності слід вважати судочинство Риму. Адже саме в судовій практиці з'явився термін «*res judicata*», яким зараз прийнято позначати принцип правової визначеності. Термін «*res judicata*» вживався в нормах римського права як словосполучення, дослівний переклад якого з латинської означає «дозволена справа» або «справа, за якою винесено рішення»⁸. Як вказує Т.Н. Назаренко термін «*res judicata*» утреблялся в качестве недопустимости повторного рассмотрения однажды решенного дела или дела по тождественному вопросу со вступившим в законную силу решением. Если такое решение принято, то в силу исключительности уже состоявшегося решения то же или тождественное дело подлежит прекращению, о чем выносятся соответствующее постановление»⁹. Таким чином, формується відповідний підхід до процесу, згідно з яким не всі порушення відправлення правосуддя тягнуть скасування судового акта, а тільки особливі, виняткові, важливі, істотні. Отже, положення, які впливають з «*res judicata*» стали основою для подальшого розвитку та формування принципу правової визначеності.

Слід вказати, що з часом уявлення про сутність правової визначеності та її значення розвивались у національних правових системах по-різному.

Досить влучно сутність та значення правової визначеності сформулював один із корифеїв правової науки І.А. Покровський, який вказував, що: «Одно из первых и самых существенных требований, которые предъявляются к праву развивающейся человеческой личностью, является требование определенности правовых норм. Если каждый отдельный человек должен подчиняться праву, если он должен приспособлять свое поведение к его требованиям, то очевидно, что первым условием упорядоченной общественной жизни является определенность этих требований. Без права на определенность в сущности, вообще ни о каком «праве» не может быть речи»¹⁰.

Дійсно, вище зазначене твердження достатньо влучно розкриває значимість правової визначеності, що є гарантією міцного правопорядку, оскільки, якщо кожному члену суспільства зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору.

На сучасному етапі правова визначеність є загально правовим принципом права та складовим елементом верховенства права. Проаналізуємо деякі підходи до визначення принципу правової визначеності.

Так В. Кернз розуміє принцип правової визначеності як зобов'язання державних владних органів забезпечити легкість з'ясування права тими, до кого воно застосовується, і набуття останніми можливості в разі необхідності скористатися правом, так само як і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню і тлумаченню¹¹.

Л.Л. Богачова визначає принцип правової визначеності як сукупність вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового положення людини шляхом вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування¹².

Принцип правової визначеності знайшов найповніше відображення в праві Ради Європи і праві Європейського Союзу. Правова визначеність прямо не фігурує в установчих договорах Європейського Союзу, але визнана Судом ЄС як загальний принцип права ЄС¹³. До цього принципу входять такі складові, як непорушність і некасуюваність набутих законних прав (vested rights); незворотність закону й неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування (non-retroactivity); законні очікування (legitimate expectations) – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства, а також поняття давності; право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі тощо¹⁴.

Зміст принципу «правової визначеності» неодноразово розкрито Європейським Судом з прав людини в результаті тлумачення норм Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.

Так Т.Н. Назаренко зазначає, що «требование правовой определенности образует «один из основополагающих аспектов принципа верховенства права», является его необходимым следствием и условием реализации». В якості прикладу автор наводить рішення по справі Маркс проти Бельгії від 13 червня 1979 року, у якому Європейський Суд з прав людини підкреслив,

що принцип правової визначеності невід'ємно притаманний праву Конвенції⁹.

Роль та значущість для результативного правового регулювання підтверджується практикою Конституційного Суду України. Наприклад, у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками вказав, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Отже, як зазначає Ю.І. Матвеева, принцип правової визначеності традиційно розглядається Конституційним Судом України поруч з принципами рівності та справедливості. Рівність перед законами забезпечується завдяки принципу правової визначеності, основними вимогами якого є ясність та недвозначність правових норм, і відтак їх застосування¹⁵.

Заслугове на увагу Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. №17-рп/2010, у якому визначено, що «одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки»¹⁶. Таким чином, Конституційний Суд України визначив принцип правової визначеності як складову частину верховенства прав, що виявляється у передбаченні наслідків дій особи.

Принцип правової визначеності ставить цілий ряд вимог до правотворчої діяльності. Адже від рівня ефективності правотворчості безпосередньо залежить дотримання і захист прав людини. Правотворчість забезпечує необхідні підстави для утримання та обмеження влади шляхом закріплення юридичних вимог її здійснення державними органами, посадовими й службовими особами. Зокрема, принцип вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими, точними, чіткими і несуперечливими. Тому важливим елементом принципу *res iudicata* є якість закону. Якісний закон припускає ясність, визначеність, несуперечність встановлених ним правил поведінки. Слушною є думка К. Коротеєва, який вказує, що «качество (определенность) закона подразумевает соответствие трём требованиям: наличие закона, его доступность и предсказуемость»¹⁷.

С.П. Погребняк вказує, що правова визначеність у правотворчій сфері обумовлює існування двох груп вимог: змістовних і процедурних. До змістовних вимог науковець відносить вимоги до змісту норм права, а саме: норми мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і повинні

пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалин; норми, які визначають компетенцію державних органів, не повинні наділяти їх широкими дискреційними повноваженнями.

Найважливішими процедурними вимогами, з дотриманням яких пов'язується правова визначеність, є: 1) вимога про обов'язкове оприлюднення актів; 2) вимога, що забороняє зворотню силу актів; 3) вимога розумної стабільності права, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду й обумовлює заборону їх частих змін; 4) вимога послідовності правотворчості, що включає насамперед заборону необґрунтованих змін; 5) вимога надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону.

На нашу думку, С.П. Погребняк досить повно розкрив вияв принципу правової визначеності в процесі правотворчої діяльності, що надає можливість якомога чіткіше зрозуміти даний принцип.

Але провідне значення принцип правової визначеності відіграє саме в правозастосовній діяльності, адже вимагає однозначності, системності та послідовності в діяльності правозастосовних органів. С.П. Погребняк чітко сформулював вимоги до застосування нормативно-правових актів: 1) нормативні акти повинні виконуватися; 2) повинна існувати практика уточнення (конкретизації) їх змісту; 3) повинна існувати практика однакового застосування закону; 4) рішення судів повинні бути остаточними і обов'язковими та підлягати виконанню¹⁸.

Отже, важливу роль у правозастосуванні відіграє стабільність правового рішення, або як зазначено вище, – його остаточність. Тобто рішення судді не може й не повинно ставитись під сумнів.

Таким чином, принцип правової визначеності, який отримує розвиток у прецедентах Європейського Суду з прав людини є різновидом загальних принципів права. Даний принцип є ефективною умовою дії верховенства права та правовим орієнтиром для національного законодавства з метою забезпечення стабільного правового положення людини шляхом удосконалення процесів правотворчості та правозастосування.

1. *Матузов Н.И.* Теория государства и права: Курс лекций / Н.И. Матузов, А.В. Малько – М.: Юристъ, 1997. – С. 37. 2. *Алексеев С. С.* Общая теория права: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. / Алексеев С.С. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 143. 3. *Колодій А.М.* Принципи права України: монографія / Колодій А.М. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 27. 4. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підручник / Скакун О.Ф.; пер. з рос. – Х.: Консул, 2009. – С. 221. 5. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович П.М. – К., 1995. – С. 93. 6. *Колодій А.М.* Принципи права України: монографія / Колодій А.М. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 24. 7. *Матвеева Ю.І.* Историко-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності / Ю.І. Матвеева // Антропология права філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9-10 грудня 2011 року). – Львів: Галицький друкар, 2012. – С. 362. 8. *Рехтина И.В.* Истоки принципа правовой определенности (res judicata) в законодательстве Древнего Рима / Рехтина И.В. [Електронний ресурс] / Сайт НІ «СибАК». – Режим доступу: <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/9782-res-judicata>. 9. *Назаренко Т.Н.*

Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации / Назаренко Т.Н. [Электронный ресурс] // Сайт Управления Судебного департамента в Смоленской области. – Режим доступа: http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_der&or. **10.** Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права [Электронный ресурс] / Покровский И.А // Сайт Классика российского права. Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/23/page_10.html. **11.** Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / Кернз В.; [пер. з англ.]. – К.: Знання КОО, 2002. – С. 104. **12.** Богачова Л.Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика) [Електронний ресурс] / Л.Л. Богачова // Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_74.pdf. **13.** Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія / Погребняк С.П. – Х.: Право, 2008. – С. 178. **14.** Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу: Загальна частина / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С. – К., 2002. – С. 139. **15.** Матвеева Ю.І. Цит. праця. – С. 370. **16.** Рішення у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України Закону України «Про міліцію» // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 14. **17.** Коротеєв К.Н. Европейский суд о защите прав человека и основных свобод в постановлениях Конституционного Суда Российской Федерации (московский период) / К.Н. Коротеєв // Сравнительное конституционное обозрение. – М., 2009. – № 4 (71). – С. 98. **18.** Погребняк С. П. Цит. праця. – С. 181-190.